

ПОХОВАННЯ З ОЗНАКАМИ ПОРАНЕНЬ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Андрій Дубяга | аспірант, Донецький національний університет
ім. В. Стуса

У статті розглянуто поховання донецько-донської катакомбної культури з ознаками поранень. Зафіксовано поранення стрілами та сокирами-молотами, що доводить використання останніх як зброї. Незначна кількість поховань із пораненнями свідчить про те, що масштабних збройних конфліктів не відбувалося.

Ключові слова: бронзова доба, донецько-донська катакомбна культура, поховання, поранення, зброя.

Ключовим джерелом із вивчення катакомбної спільноти є поховальні комплекси. Через особливості господарської діяльності, а саме скотарство, вони вели кочовий спосіб життя. Ця обставина зумовила наявність незначного культурного шару на поселеннях, до того ж останні досліджено недостатньо. Також необхідно підкреслити, що дослідження поселень, як правило, дають розрізнений і фрагментарний археологічний матеріал, який не дозволяє сформувати цілісне уявлення про катакомбну археологічну культуру. Натомість поховання хоча і є доволі специфічним джерелом інформації, відображають багато аспектів: релігійні уявлення, особливості господарства, соціальну стратифікацію суспільства тощо. Найбільшу актуальність поховання мають для вивчення військової справи, особливо та їхня частина, яка має антропологічні залишки з ознаками поранень. Поховання з пораненнями є доволі рідкісними, тому кожна знахідка чи різнобічний аналіз таких поховань у контекстуальному вимірі є важливими для розуміння причин міжособистісного насилля за часів середньої бронзи, а також сутності військової справи «катакомбників».

Серед головних причин насилля носіїв катакомбних культурних традицій треба розглядати економіко-господарський базис. Оскільки основою господарства «катакомбників» було скотарство, військо-

© Андрій Дубяга, 2022

ві зіткнення були фактично необхідним елементом виживання соціуму. Скотарство потребує пасовиськ і доступу до якісної питної води. Тому окремі території із зазначеними ресурсами були доволі цінними і, як наслідок, їх треба було або захопити, або захищати. С. Ж. Пустовалов стверджує, що східні регіони катакомбного ареалу (донецько-донська катакомбна культура) були набагато менш зволоженими, ніж західні (інгульська культура), що зумовлювало меридіальні міграції (Пустовалов, 2004, с. 102), які своєю чергою могли спричинити військові сутички, пов'язані з переміщенням. Також на теренах існування донецько-донської катакомбної культури значно менше потужних річок, заплави яких є дуже цінними для ведення скотарського господарства. На думку С. Ж. Пустовалова, їх могли використовувати як кормову базу цілий рік (Pustovalov, 1994, pp. 86–87), що підтверджує цінність окремих територій, за володіння якими могли виникнути зіткнення. До того ж, за часів середньої бронзи фактично вдвічі зросла чисельність населення (Пустовалов, 1999, с. 19), що значно підвищило навантаження на степ. Враховуючи це і той факт, що поховання з ознаками поранення локалізуються саме в заплавах річок, можна припустити, що саме тип господарства (кочове скотарство) відігравав провідну роль у «необхідній агресії» в середовищі катакомбної людності. З іншого боку, худоба є ресурсом, який легко відчужується в будь-який час (на відміну від продуктів землеробства, які можна захопити лише в окремі часові проміжки). Саме тому військові дії носіїв катакомбних культурних традицій були невід'ємною частиною життя.

Поховання з пораненнями дають можливість дослідити відразу декілька аспектів військової справи, а саме:

- виокремити елементи збройного комплексу, які використовували у збройних сутичках;
- локалізувати місця виникнення збройних конфліктів;
- оцінити масштабність збройних конфліктів.

Як зазначено вище, поховання з пораненнями є рідкісними знахідками. В основі аналізу лежить вибірка із 1559 поховань донецько-донської катакомбної культури. Серед цих поховань лише сім (або 0,44 %) мають чіткі ознаки поранень, а саме сліди прижиттєвого враження, які фіксуються у вигляді руйнування остеологічного матеріалу, а також ознаки глибинних поранень (переважно стрілами). Великою проблемою для вивчення поховань із пораненнями є вкрай низький рівень опрацювання остеологічних решток антрополога-

ми. На відміну від матеріалів Інституту археології, як провідної установи, які системно досліджували антрополози, матеріали навіть постійних експедицій університетів оброблялись зрідка через системний брак фахівців відповідного напрямку. Це призвело до втрати великого масиву інформації.

Поховання з ознаками поранень можна трактувати як поховання воїнів або цивільних осіб, але в будь-якому випадку вони є свідченням військових сутичок. Враховуючи, що все ж таки воїни беруть на себе основний удар у військових сутичках, ми ці поховання розглядаємо як воїнські. У переважній більшості (85,7 %) поховання з пораненнями є одинарними. Лише одне поховання, що містило антропологічні рештки зі слідами поранень, було парним (дорослий+дитина). Враховуючи складність поховальної конструкції катакомбної спільноти, яка потребувала значних часових і фізичних витрат, чимала кількість одинарних поховань свідчить про шанобливе ставлення до загиблих воїнів та їхнє непересічне становище в суспільстві. Про високий соціальний статус воїнів також свідчить насиченість поховань керамічним посудом. Зокрема в похованнях воїнів з ознаками поранення концентрація останнього є на рівні 0,75 посудини на людину, натомість у середньому за вибіркою цей показник становить 0,69.

Збройний комплекс катакомбної культури складається з таких елементів: сагайдачні набори (лук і стріли), сокири-молоти, бронзові провушні сокири, списи. Досі тривають дискусії щодо належності до збройного комплексу таких елементів поховального інвентарю, як булави та ножі. Проте на сьогодні в розпорядженні дослідників є поранення, які завдано тільки деякими з наведених видів зброї. Головною проблемою розширення досліджень поховань з ознаками поранень є те, що остеологічний матеріал, з яким працюють дослідники, далеко не завжди залишає прямі ознаки враження. Тому поранення такою зброєю, як списи та ножі — що вражають переважно м'які тканини, — фактично неможливо зафіксувати. Звичайно, певна частина таких поранень мала залишити сліди і на кістяку, однак для їхнього виявлення потрібні ретельні трасологічні аналізи, які наразі не проводять. Також необхідно зазначити, що антрополози дослідили доволі незначну частину остеологічного матеріалу, що також суттєво знижує кількісні показники фіксації поховань із пораненнями. Тож у нашому розпорядженні є поранення, завдані ударно-рубальною зброєю, яка, як правило, лишає чіткі ознаки на кістяку, зокрема на черепі, та поранення, які

Рис. 1. Поранення сокирою (м. Привілля Луганської області, курган 1, поховання 7)

було здійснено стрілами, адже останні зазвичай не виймали з тіла, й вони чудово збереглись.

Антропологічні рештки, що містять ознаки поранень, зафіксовано в таких похованнях: с. Петрівка Луганської області, курган 2, поховання 4 (Братченко, Шарафутдінова и Смирнов, 1974); м. Привілля Луганської області, курган 1, поховання 7 (рис. 1) (Писларий и др., 1975); с. Благівка Луганської області, курган 2, поховання 9 (Писларий, 1977); м. Бахмут Донецької області, курган 4, поховання 1 (Кравец и Татаринев, 1996); с. Невське Луганської області, курган 4, поховання 3 (Санжаров и Братченко, 1998); х. Мокрий Керчик Ростовської області, курган 5, поховання 12 (Труды Новочеркасской археологической экспедиции, 2002); х. Єриковський Ростовської області, курган 6, поховання 2 (рис. 2) (Ильюков и Яценко, 2013). 85,7 % поховань із пораненнями є одинарними, тільки одне поховання є

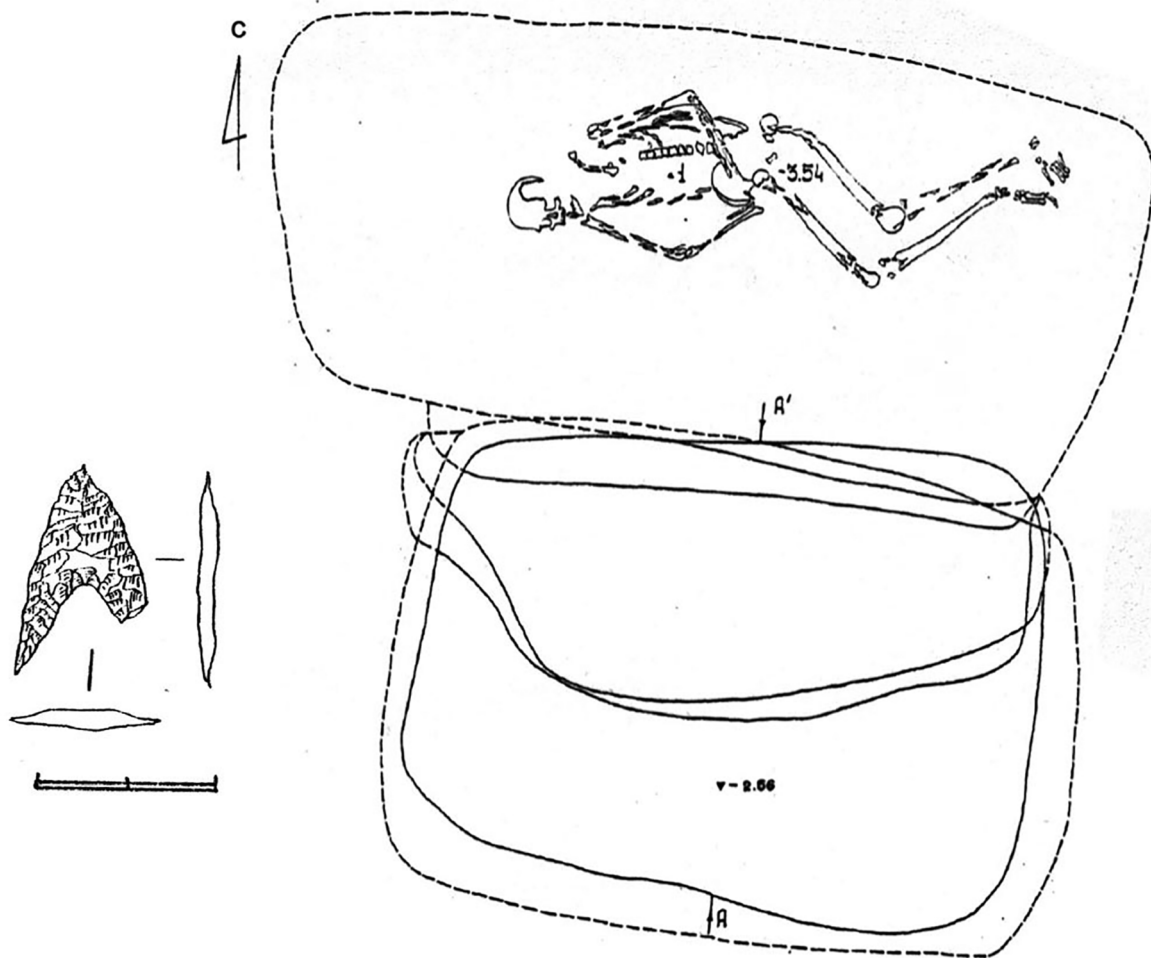

Рис. 2. Поранення стрілою (х. Єриковський Ростовської області, курган 6, поховання 2)

парним (дорослий+дитина). Проте останнє поховання недоцільно розглядати як військове поховання з пораненням, адже поранення у вигляді черепно-мозкової травми зафіксовано саме у дитини, яка навряд чи була воїном. Також доречно зауважити, що це поховання вирізняється багатством поховального реманенту, тому доцільно його розглядати як поховання, що супроводжувалось ритуальним убивством. Решта шість поховань безпосередньо містять кістяки дорослих. Причиною смерті двох були черепно-мозкові травми. В одному випадку поранення було здійснено сокирою, про що свідчить лезоподібна травма лобної кістки (м. Привілля Луганської області, курган 1, поховання 7), в іншому випадку (с. Петрівка Луганської області, курган 2, поховання 4) травми було завдано або сокирою-молотом, або булавою. Чітко ідентифікувати знаряддя неможливо, адже травма мала ударний характер (кістки обличчя було розбито).

У чотирьох випадках зафіксовано поранення стрілами. Зазначимо, що у випадку ритуального покладення зброї наконечники стріл локалізуються в похованнях біля тіла, натомість знахідки наконечників безпосередньо серед кісток можна інтерпретувати як поранення. До того ж в одному випадку наконечник стирчав із внутрішнього боку хребта.

Привертає увагу той факт, що поховання з пораненнями, які прийнято інтерпретувати як воїнські, містять незначну кількість зброї як поховальний реманент. Тільки одне поховання з пораненням стрілою містило наконечник спису (м. Бахмут Донецької області, курган 4, поховання 1), у решті поховань взагалі не було зброї. Згадане поховання, що має ознаки ритуальних деструктивних дій, містило булаву. Оскільки булаву трактують як інсигнію влади, можна вважати це додатковим аргументом щодо дитячого жертвоприношення при похованні людини високого соціального статусу/рангу.

Аналіз поховань з ознаками поранень безперечно доводить використання як зброї сагайдака та сокири-молота. Можливе використання булави як ударної зброї не можна вважати доведеним. Також наразі неможливо довести використання як зброї списів і ножів через брак відповідних трасологічних досліджень. Незначна кількість поховань із пораненнями свідчить про те, що інтенсивних і масштабних військових зіткнень не відбувалося. Найімовірніше, збройні сутички були локальними з доволі обмеженою кількістю воїнів. С. Ж. Пустовалов (2015) як військові поховання пропонує розглядати кенотафи, а саме як поховання військових, що загинули у походах. Проте доведеним це припущення вважати не можна. Кенотаф являє собою символічне поховання (вибірка містить 102 кенотафи), тому цілком логічним було покладення в них зброї. Однак тільки менш ніж 1 % (одне поховання) у кенотафах містить зброю, а саме сокиру-молот без ознак використання, тож можемо припустити, що її виготовили саме для ритуального поховання. Наприклад, Д. Мостовий (2021) пропонує розглядати кенотафи як поховання безвісти зниклих людей, зокрема утоплеників. Також необхідно зазначити, що поховання з ознаками прижиттєвих поранень розташовані на значній відстані одне від одного. Немає жодного випадку локальної концентрації таких поховань, принаймні у суміжних курганах. Це свідчить про те, що не було масштабних військових зіткнень.

Отже, поховання з ознаками поранень дуже інформативні для вивчення військової справи в цілому. Наразі можна виокремити елементи збройного комплексу, які безперечно використовували як зброю. Також їхня географічна локалізація свідчить про те, що не відбувалося масштабних військових зіткнень, військові дії мали локальний немасовий характер.

Бібліографія

- Братченко, С.Н., Шарафутдинова, Э.С. и Смирнов, А.М., 1974. *Отчет левобережного отряда Северо-Донецкой экспедиции за 1974 г. (раскопки курганов эпохи бронзы в Сватовском р-не на Луганщине: г. Сватово, с. Петровка, с. Ковалевка)*. ИА НАНУ. 1974/13а, Київ.
- Ильюков, И.С. и Яценко, В.В., 2013. Курганы раннего этапа средней бронзы из нижнего Подонья. В: *Сборник научных статей*.
- Кравец, Д.П. и Татаринев, С.И., 1996. *Отчет о раскопках курганов у г. Артемовск*. ИА НАНУ. 1996/79, Киев.
- Мостовий, Д., 2021. Кенотафи черняхівської культури середнього Подністер'я: до постановки проблеми. В: *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021*. Київ, с. 51–55.
- Писларий, И.А., 1977. *Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции ИА АН УССР за 1977 год на территории Ворошиловградской области*. ИА НАНУ. 1977/13, Киев.
- Писларий, И.А., Братченко, С.Н., Кротова, О.О., Неприна, В.И. и Шарафутдинова, И.М., 1975. *Отчет об исследованиях у г. Приволье, Безгиново, Новоселовка, Песчаное в 1975 г.* ИА НАНУ. 1975/1, Киев.
- Пустовалов, С.Ж., 1999. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт – пізні кочовики). *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*, 13, с. 17–32.
- Пустовалов, С.Ж., 2004. Развитие скотоводческой экономики в Северном Причерноморье в эпоху неолита – поздней бронзы. В: *Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru*, с. 181–190.
- Пустовалов, С.Ж., 2015. *Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Доктор наук. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка.
- Санжаров, С.Н. и Братченко, С.Н., 1998. *Отчет о полевых исследованиях научно-исследовательской археологической лаборатории «Спадщина» в 1998 г.* ИА НАНУ. 1998/28, Киев.
- Труды Новочеркасской археологической экспедиции*, 2002. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет.
- Pustovalov, S.Zh., 1994. Economy and Social Organisation of the Northern Pontic Steppe – Forest – Steppe Pastoral Populations: 2750–2000 BC (Catacomb Culture). *Baltic-Pontic Studies*, 2, pp. 86–134.

BURIAL WITH SIGNS OF DESTRUCTIVE ACTIONS OF DONETSK-DON CATACOMB CULTURE

Andriy Dubiaha | PhD student, Vasyl Stus Donetsk National University

The article considers the burial of the Donetsk-Don catacomb culture with signs of injuries made by arrows and ax-hammers, which proves the use of the latter as weapons. The low proportion of burials with wounds indicates the absence of large-scale armed conflicts.

Keywords: *Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, burial, wounds, weapons.*